

УДК 1:17+303/304

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.54.7>

ПРАГМАТИЧНИЙ ГУМАНІЗМ ЯК ПАРАДИГМА ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Віталій Зуєв

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна*

У найгострішій формі соціогуманітарні проблеми постають предметом розгляду насамперед у гуманітарних науках. Серед подібних проблем можна виокремити відсутність в українському суспільстві промовистих орієнтирів щодо вдосконалення гуманізації соціуму. Для визначення орієнтирів вирішення цієї проблеми українським гуманітаріям треба чітко увиразнити і дослідити таку форму гуманізму, яка найкраще відповідає і менталітету українців, і наявним у суспільстві трансформаціям, і багатьом іншим аспектам подальшого соціального поступу. Метою статті є розгляд прагматичного гуманізму як парадигми гуманітарних наук. Бо якраз у зазначеній його формі сучасний гуманізм найбільше зосереджений на комунікації як способі існування людини і практичному використанні мови як головного людського атрибуту та узалежненої з нею свідомості як гаранта розуміння й взаємної злагоди між людьми. В інших формах гуманізму погляди на людину здаються менш виразними через їхню світоглядну або ідеологічну заангажованість. Хоча з огляду на притаманні їм ціннісні орієнтири можуть здаватися досить позитивними і пропонувати вмотивовані підходи щодо репрезентації розвитку людини й суспільства. Подібні звертання унеможливлюються не тільки відсутністю належних духовних, зокрема моральних основ. Запровадження інтегративного, традиційного, «нового» та інших форм гуманізму також передбачає щирю віру в їхню спроможність здійснити ціннісну революцію в свідомості людства. Але для сучасної української ментальності характерне скептичне ставлення громадян до запропонованих духовних цінностей. Крім того, в ціннісно орієнтованих формах гуманізму наявне підґрунтя не тільки для розкриття творчих потенцій людини, але й для її разючого приниження, що також не відповідає інтересам українців. Отож, для подолання відірваності природної людини від духовної гуманістичною парадигмою сучасного трансформаційного розвитку українського суспільства має бути обраний прагматичний гуманізм.

Ключові слова: гуманітарні науки, гуманізм, традиційний гуманізм, прагматизм, прагматичний гуманізм, парадигма, гуманістична парадигма.

Постановка проблеми. Однією з домінант розвитку сучасного українського суспільства є його максимальна системна трансформація в контексті трагічних наслідків розв'язаної Російською Федерацією екзистенційної війни проти України. З погляду С. Пирожкова і Н. Хамітова, «Україна довела всією своєю історією, що має гуманістичну якість цивілізаційної суб'єктності; надзвичайно важливо зберегти й посилювати суб'єктність, не втрачаючи цю якість, долаючи спокуси авторитаризму. Саме це має бути критерієм і основою реальної перемоги та гідного миру у світі після 24 лютого 2022 року» [1, с. 42]. Тому громадянському суспільству необхідно цілеспрямовано впроваджувати в глобальну суспільну свідомість ідею нового гуманізму як такого, що має подолати війну проти людяності. Український народ прагне до вичерпного втілення ідеї нового гуманізму, що спирається на золоте правило моралі: «стався до іншого так, як ти бажаєш, щоб він ставився до тебе», і робить над собою моральне зусилля, щоб уникати ситуацій, у яких необхідно жорстокістю реагувати на заподіяне зло. Це, власне, і має здійснити ціннісну революцію в свідомості

великих груп людей у багатьох країнах світу не тільки для подолання військових загроз, але й для запобігання кліматичним катастрофам [2]. Водночас, щоб знайти нові основи, норми і перспективи власного прогресу, людство має знайти, скристалізувати й вибудувати його новітній ефективний духовний і технологічний фундамент. Зерна мудрості у цьому пошуку доводиться виявляти і в історії поступу філософії та науки, і навіть у сьогочасній постмодерністській рефлексії, спрямованій на обґрунтування неспроможності раціонального вмотивування жодного наукового піднесення. Оскільки останнє, з погляду постмодерністів, начебто відбувається не стільки під впливом раціональних пізнавальних процедур, скільки внаслідок актуалізації різних зовнішніх факторів – домінуючої філософії, дослідницької традиції, наявної парадигми, суспільно-економічних умов тощо. Додамо, що на достеменні пошуки сім'я мудрості накладається ще й предметний діапазон сучасної науки, який визначається її узалежненням із філософією та культурою як мірою розвитку людини.

Основні проблеми розвитку людства в найгострішій формі викристалізуються насамперед у гуманітарних науках, які окреслюють необхідність пошуку нових парадигм, підходів, принципів і технологій раціональної поведінки індивідів. Але замість створення й нарощування теоретичних засад подібної доцільної поведінки, сучасний розвиток гуманітарних наук призвів до зростання серед гуманітаріїв постмодерністського мислення, яке лише примножило нові методологічні труднощі та обмеження. Зокрема, силкуючись вийти за межі бінарних опозицій на зразок «явище – світ», «ідея – об'єкт» тощо, постмодерністи надумано заперечили класичне розуміння атестації (в сенсі визначення, формулювання, репрезентації) як раціонального і цілеспрямованого знаходження початкового, первинного смислу у вторинних похідних формах. Одночасно методологічний логоцентризм класичної науки й філософії окремі представники постмодернізму намагалися подолати на шляху запровадження ставлення до події, явища, речі як до самодостатніх фактів під оглядом необхідності виходу з «контексту смислів» у «контекст сюжетності й тілесності» [3, р. 1].

Результати теоретичного аналізу проблеми. За роки незалежності України науковці отримали вільний доступ до основних концепцій постмодернізму. Однак це жодним чином не свідчить про можливість і перспективність буквального перенесення відповідних наукових парадигм із західного теоретичного простору на українські наукові терени. Подібне некритичне застосування наукових парадигм унеможлиблюється не тільки через істотну різницю соціально-економічних умов і духовних основ розвитку несхожих між собою суспільств. Запозичення найсучасніших, найпрогресивніших ідей і теоретико-методологічних моделей обов'язково має бути творчо переосмисленим. Насамперед це стосується філософських і теоретичних основ постмодернізму, застосування яких нівелює межі між рівнями свідомості й усвідомлення. Аналогічне згладжування рамок зобов'язує дослідника враховувати нескінченні метаморфози всього, що вивчається в розмаїтих контекстуальних трансформаціях. А некритичне застосування зазначеної вимоги зумовлює втрату значущості будь-якого розрізнення логосу і дискурсу, істини і мудрості, знання і незнання, організації і структури тощо. Як наслідок, у посмодерністських теоретико-методологічних моделях об'єктивність підмінюється суб'єктивністю, специфічна винятковість – нескінченною відтворюваністю, що кладе край класичній культурі, можливості істинної творчості як продукуванню дійсно нового. Тому в межах посмодерністської рефлексії науки творчість витлумачується як відкриття вже відкритого або як перебіг нескінченного цитування чи досвід гри з давно створеним, що неминуче викликає апологію іронічності.

Також треба мати на увазі, що відмова від будь-яких різновидів жорсткого, кострубатого раціоналізму спричинила в гуманітарних науках можливість виходу за межі консервативних традиційних систем соціогуманітарного знання. На цьому шляху

в гуманітарних науках виникли побудовані на теоретичному і методологічному індивідуалізмі відмінні парадигми науки та культури, які виявилися альтернативними до ще донедавна пануючих моделей і взірців, котрі ґрунтувалися на глобальному підході. Всупереч останньому, з його намаганням підкоряти колективні явища визначальним законам розвитку, теоретичний і методологічний індивідуалізм акцентував увагу на тому, що «пояснити суспільне явище – це завжди подати його як наслідок індивідуальних акцій...» [4, с. 414]. Водночас розгорнута в ХХ столітті критика історизму і панування глобальних законів історичного розвитку спричинила актуальну критику холістської системи понять і уявлень. Насамперед негативних оцінок зазнали холістські погляди на соціальну царину життєдіяльності людини. Як виявилось, індивідуальні аспекти її поведінки є основою для розуміння суспільства з огляду на притаманні йому системні взаємодії, в яких суспільні суб'єкти перебувають у взаємній залежності. У такому разі будь-яке соціальне явище постає результативною дією, яка складається з індивідуальних поведінок людей. А внаслідок боротьби між розбіжними суспільними процесами з'являється можливість дослідити різні явища колективної природи. Завдяки подібній критиці холізм із його тлумаченням одноцілості соціуму як наслідку творчої активності якогось містичного поля цілісності – «холістського поля», був відсунутий на другий план, а на передньому опинився теоретичний і методологічний індивідуалізм з усіма притаманними йому особливостями.

З огляду на висловлену М. Фуко думку про те, що людина зовсім нещодавно постала предметом прискіпливої уваги гуманітарних наук, з одного боку, можна констатувати, що в цих науках індивід не розглядається в притаманних йому найзагальніших рисах. А з другого, відзначити, що саме в гуманітарних науках особистість загалом «розтанула», немов би кудись поділася, оскільки з уваги дослідників зникли не тільки її свідомість, але й характерні розмаїті образи. Зокрема, такою людиною постала не лише в поглядах структуралістів, але й у численних дослідженнях представників аналітичної філософії. Проте, незважаючи на помічені в їх поглядах на людину суперечності, запроваджена виразниками цих і споріднених з ними напрямів гуманітарна парадигма виявилася достатньо живучою та популярною. Її застосування спричинило появу іноді доволі нечітких поглядів на людину та їхню глобальну ідеологічну заангажованість. Крім того, використання подрібнених аж до незначних та заплутаних методів і технологій наукового пошуку викликали зневіру й розчарування серед дослідників гуманітарної галузі знання. Хоча наслідок упровадження зазначеної гуманітарної парадигми, на перший погляд, здавався досить позитивним, оскільки з'явилися розмаїті підходи до розгляду людини й суспільства. Але виявилось, що подібна множинність не завжди призводить до розкриття численних загальнозначущих зв'язків, сплетінь і узалежнень, а також до об'єктивної істинності одержаного гуманітарного знання.

Отже, осягнення вітчизняними ученими різних аспектів генерування й кристалізації новітньої гуманітарної парадигми призвело до значних змін в об'єктивному виборі множини філософських і теоретичних основ гуманітарних наук. А відмова сучасного українського суспільства «стихійної пострадянської трансформації і відкладеного декларованого транзиту» [5, с.1], якому притаманні такі характеристики, як подвійна інституційна система, масова аномічна деморалізація, цінності «спотвореного модерну», неостанові утворення, відсутність «інституційної» довіри, негативні ідентичності тощо [5, с.26] від ілюзійного гасла «людина людині – друг» змусила науковців звернутися в пошуках теоретико-методологічних орієнтирів до прагматичного гуманізму всупереч антигуманізму, з одного боку, та наперекір християнському гуманізму – з другого.

В ситуації тривалої широкомасштабної війни в Україні саме прагматичний гуманізм має бути одним з основних чинників розробки і впровадження нової трансформаційної теоретико-методологічної моделі гуманітарних наук. Бо сьогодні, як ніколи, розлоге марнослів'я навколо дійсного гуманізму, справжнього утвердження в людині людського тощо є неістотним, позбавленим цінності й значення. Так само, як і мінімізація загрози поневолення людини суспільством і природою, на що звертав увагу свого часу ще наш співвітчизник М. Бердяєв [6, с. 20]. Недооцінка вищезазначених ризиків дорого коштувала українцям: їхні зусилля щодо здобуття оманливого дійсного гуманізму призвели до утвердження в країні відірваної від реального підґрунтя специфічної форми антигуманізму, необхідність кардинального зламу якої виявилася надзвичайно актуальною під час широкомасштабної російської збройної агресії проти України. Сьогодні цілком зрозуміло, що подібну форму антигуманізму не вдасться подолати цивілізованими, насамперед ліберальними, засобами традиційного гуманізму. Оскільки впровадження подібної раціональної доктрини навряд чи призведе до зламу антигуманізму, критично спрямованого проти неї і традиційних ідей про людство та його людинолюбне становище. Водночас сумнівно, щоб застосування традиційного гуманізму дозволило розв'язати складні проблеми трансформаційного розвитку українського суспільства ще й тому, що за власною природою і наслідками запровадження гуманізм має позитивне і негативне спрямування, завдяки якому поглиблює «боголюдське» й «богозвірине» (М. Бердяєв) в людині. Відтак у ньому як хибній антропологічній свідомості міститься отрута, яка несе з собою небезпеку знищення людини. Й одночасно гуманізм є шляхом розгортання свободи людини, спрямуванням випробування її творчих сил, напрямом саморозкриття людської природи тощо.

Отже, в гуманізмі наявне підґрунтя не тільки для розкриття творчих потенцій людини, але й для її разючого приниження, тому що, повернувши людину обличчям до природи, ще ренесансний гуманізм відірвав природну людину від духовної. Надалі цей розрив у поступі людства зменшувався або зростав, а в сучасному українському суспільстві досягнув небезпечних розмірів та згубного спрямування. Саме тому сьогодні українцям як ніколи важливо зробити своєрідне «перевідкриття» гуманізму, здійснити його творче переосмислення.

Важливим кроком щодо цього є звернення до «нового гуманізму» (П. Куртц, Ж. Марітен, А. Печей, Е. Фром, Ю. Габермас, Н. Хамітов та ін.) й до розмаїтих новітніх привабливих концептуальних розробок гуманістів, у яких вирішуються складні соціогуманітарні проблеми початку XXI століття. Зокрема, з погляду Н. Хамітова, новий гуманізм є не лише ідеологією чи практикою співчуття до постраждалих, особливо на війні, але й увиразнюється в дієвому і мудрому розумінні Іншого, яке запобігає смерті й руйнуванню. І що найголовніше, новий гуманізм має реально попереджати й зупиняти злочини проти людяності, наприклад, війну, яка неминуче породжується неототалітаризмом – тоталітаризмом, що виростає з авторитаризму в епоху інтернету й соціальних мереж [2]. Принагідно треба зазначити, що «новий гуманізм» розрахований на утвердження насамперед у тих розвинених країнах умовного Заходу, до яких Україну зараховують досить символічно. Тому перед нашою країною стоять дещо інші завдання, пов'язані з пошуком міцних засад, на які українському суспільству можна було б опертися в період кардинальних соціальних трансформацій. На думку С. Головахи, «сьогодні ж ми маємо вже не драму, а «трагедію визначеності» й нові соціальні виклики, які важко було уявити ще три роки тому: суспільство має бути принципово реформовано в умовах постійної загрози зовнішньої агресії, війни на Сході України і економічної кризи.

Але саме суспільна визначеність – це перший (з багатьох необхідних) крок до виходу України з глухого кута «пострадянського стану». Наступними кроками мають стати зміни системи влади на всіх рівнях, подолання тотальної корупції, реформування економіки, соціальної інфраструктури, освіти, науки, культури» [5, с. 28]. Незважаючи на те, що ці слова були написані ще до повномасштабного російського вторгнення в Україну, вони дуже чітко і влучно передають характерні особливості нашого сьогодення. Водночас щодо істотних атестацій сутнісних ознак людини варто не забувати деякі яскраві афоризми минулого, які досить виразно розкривають окремі риси людської природи, а саме: «людина людині друг» та «людина людині вовк». Критично приймаючи другий з них, українське суспільство протягом декількох десятиліть продукувало в громадян привілейоване ставлення до першого. Проте не спростувавши остаточно другого афоризму про вияв крайнього егоїзму, байдужість до того як буде далі, наше суспільство не спромоглося остаточно запровадити й перший. Мало того, російсько-українська війна значною мірою загострила негативний контекст здавна відомої біполярної пари «людина – тварина» під оглядом того, що значний відсоток українців досить байдуже ставиться до своїх співвітчизників і переймається переважно власними інтересами. А на заміну згаданим вище афоризмам «русский мир» із претензією на золоту середину вже пропонує сентенцію І. Львіна «людина людині перехожий», в якій персоніфіковано ідею, що нищий і від природи злий індивід завдяки примусу має бути вишколений добрим. Але цей зовні привабливий вислів є замаскованою думкою про те, що людина з усіма притаманними їй ілюзіями лише персоніфікує елементи тваринної природи.

Спеціально акцентуючи увагу не на філософському осмисленні найістотніших ознак людини, а на спробах їхнього світоглядного увиразнення, хочемо звернути увагу на необхідність пошуку надійного виходу із наведених вище гірких роздумів про варту сутності особистості її місце в світі. Насамперед, в умовах нестабільності й невизначеності, характерних для суспільства, що трансформується. Адже навряд чи вирішить ці проблеми звичайна відмова від традиційного гуманізму, який себе вже вичерпав. Так само сумнівно чи зможе допомогти в ситуації, що склалася, апеляція до християнського або інтегративного (рівнозначно як і до інших форм) гуманізму. Подібні звертання унеможливаються не тільки відсутністю належних духовних, насамперед моральних основ. Для утвердження інтегративного та інших форм гуманізму також потрібна щира віра в їхню життєдайну здатність. Однак сучасна українська ментальність характеризується відсутністю віри, безвір'ям або зневір'ям, наслідком яких є скептичне ставлення громадян до запропонованих духовних цінностей.

Відмова від ілюзійного перебільшення домінування в українському суспільстві гуманістичних чинників і запит на подолання байдужого ставлення до людини спричинили необхідність запровадження прагматичного гуманізму як важливого соціокультурного феномену, спроможного бути змістовною основою сучасного трансформаційного поступу. Йдеться не про доволі виразно окреслений у вітчизняній гуманітарній літературі прагматизм В. Джеймса і Д. Дьюї, однією із засад якого було тлумачення істинного знання як усього того, в що нам зручно вірити. В поглядах В. Куайна, Р. Рорті та інших представників сучасного прагматизму останній з огляду на його здатності задовольнити людські потреби й інтереси намагається у соціальний спосіб концептуально досягнути перспективи подолання розриву між теорією і фактами. Зокрема, на думку В. Куайна, фундаментальним засобом остаточно пояснення є повсякденна мова, а не якась примарна «мова науки». Проте для реалізації творчого потенціалу гуманітарних наук повсякденній мові не вистачає тієї чіткості й виразності, яких можна досягнути на шляху застосування

сучасних методів квантифікації. Посилення інтересу до аналізу повсякденної мови пояснюється тим, що саме мова як фундаментальне знаряддя опису реальної дійсності є також головним інструментом людського спілкування. Своєю чергою діалогічність такого спілкування спричинює необхідність розгляду зв'язків і структур, які формують цей аспект існування людини. В остаточному підсумку з'являється перспектива дослідження прагматики як парадигми, на основі якої можна буде побудувати філософію комунікації загалом і теорії мовних комунікацій в гуманітарних науках зокрема.

Водночас у новітніх теоріях комунікації [7] сучасний прагматизм постає світоглядом, сконцентрованим на пов'язаній з будь-якою мовою свідомості людини. Бо саме мова здатна забезпечити індивіду вихід за межі споглядального відтворення світу і встановити ґрунтовний зв'язок міркувань з практикою. Отож, в осерді уваги представників сучасного прагматизму опиняється такий спосіб людської буттєвості як спілкування в його розмаїтих формах – від діалогу й змагальності до комунікації в усіх її різновидах. Як наголошував Р. Рорті, «на моє тверде переконання, «не існує нічого, крім діалогу» не існує нічого, крім «ми», і нам треба звільнитися від останніх реліктів «транскультурної раціональності» [4, с. 515]. Тому спрямований на перспективи подолання розриву між теорією і фактами прагматичний гуманізм є суміжним з епістемологією Т. Куна, трансцендентальним емпіризмом Ж. Дельоза, концепцією «комунікативного раціонального розуму» Ю. Габермаса й дослідженнями «думки-про-іншого» Е. Левінаса. Під цим оглядом успішний розвиток сучасного прагматизму випродукував серед модерних соціальних концепцій підґрунтя для формування прагматичного гуманізму як однієї з провідних парадигм гуманітарних наук. Сутністю цього гуманізму виявляється філософія без абсолютів, в осерді якої перебуває мова як головний людський атрибут і узалежнена з нею свідомість як гарант розуміння й взаємної злагоди між людьми. Саме така форма нового гуманізму потрібна сьогодні українському народу, якому «притаманна і вироблена століттями власна ідентичність, і світоглядна толерантність, котра проявилася у здатності приймати у власну культуру ментальні риси інших народів та їх культур» [8, с. 257].

Висновки. Отже, сутність прагматичного гуманізму визначає необхідність обрання його гуманістичною парадигмою подальшого піднесення гуманітарних наук в Україні. І не тільки тому, що інші форми гуманізму є менш привабливими для системної трансформації українського суспільства. Як визначальна парадигма гуманітарних наук якраз сучасний прагматичний гуманізм має забезпечити практичний вжиток української мови як державної в контексті її узалежнення із креативною свідомістю громадян і гарантувати їхнє взаємне розуміння й злагоду в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38–49.
2. Khamitov N. The war in Ukraine and the new humanism: David versus Goliath (Е-книга). URL: <https://kibea.net/book/3321>
3. Luhmann N. The Autopoiesis of Social Systems. *Essays on Self-Reference*. New York, 1990. P. 1–20.
4. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. Київ, 1998. 669 с.
5. Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*. 2016. № 1–2. С. 26–30.
6. Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник / Авт. кол.: В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик та ін. Київ, 2002. 244 с.

7. Littlejohn S.W. *Theories of Human Communication*. Belmont, 1996. Original from, Indiana University. Digitized, Sep 3, 2009. ISBN, 0534260527, 9780534260521. Length. 399 p.
8. Любивий Я. Україна як носій нового гуманізму: шлях перемоги над неототалітаризмом? *Філософія освіти*. 2023. № 29 (2). С. 255–258.

PRAGMATIC HUMANISM AS A PARADIGM OF HUMANITARIAN SCIENCES

Vitalii Zuiev

*Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute,
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy
Prospect Beresteiskyi, 37, 03056, Kyiv, Ukraine*

Socio-humanitarian problems become the subject of humanities consideration in the most acute form first of all. These problems highlight not only various issues of social development. They represent the availability of new approaches and technologies for solving them as well. It is possible to single out the absence of clear guidelines in Ukrainian society regarding the need to deepen the humanization of society among similar problems today. Ukrainian humanitarians need to clearly define and research the basic form of humanism, which corresponds as best as possible to the mentality of Ukrainians, to the transformations existing in society, and to many other aspects of further social progress. Consideration of pragmatic humanism as a paradigm of humanitarian sciences is the purpose of the article. Pragmatic humanism is most focused on communication as a way of human existence and the practical use of language as the main human attribute and consciousness combined with it as a guarantor of understanding and mutual harmony between people. Views of man are less pronounced in other forms of humanism. They are worldview or ideologically engaged. But they can seem positive. Their representatives can offer different motivated views on the development of man and society. Such views are utopian in a transformational society due to the lack of the necessary spiritual, value and moral foundations, for example. The introduction of integrative, traditional, “new” and other forms of humanism implies a mandatory belief in their ability to carry out a value revolution in the consciousness of humanity as well. The modern Ukrainian mentality is characterized by the skeptical attitude of citizens towards the proposed spiritual values as well. In value-oriented forms of humanism there is a basis not only for revealing the creative potential of a person, but also for his striking humiliation in addition. That also does not correspond to the interests of Ukrainians. Pragmatic humanism should be chosen as the humanistic paradigm of the modern transformational development of Ukrainian society to overcome the separation of the natural person from the spiritual person.

Key words: humanitarian sciences, humanism, traditional humanism, pragmatism, pragmatic humanism, paradigm, humanistic paradigm.